

Mojżyn, Norbert

Reformy cerkiewne w Rosji w połowie XVII wieku w świetle procesów artystycznych i kulturowych

---

Studia Teologiczne 27, 339-351

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

KS. NORBERT MOJŻYN

REFORMY CERKIEWNE W ROSJI W POŁOWIE XVII WIEKU W ŚWIETLE PROCESÓW ARTYSTYCZNYCH I KULTUROWYCH

Treść: 1. Okcydentalizm i polonofilizm na dworze moskiewskim; 2. Kanały dyfuzji kulturowej; 3. Sytuacja kulturowa Rosji; 4. Działania reformatorskie Nikona; 5. Postanowienia soborów 1666-67.

1. Okcydentalizm i polonofilizm na dworze moskiewskim

Zwycięskie wojny Rosji toczone z Rzeczpospolitą w połowie XVII wieku, wraz z inkorporacją części ziem białoruskich i ukraińskich, pozostających dotąd pod rządami Rzeczypospolitej, umożliwiły zapoznanie się rosyjskich środowisk dworskich z dorobkiem kulturowym tych ziem, szczególnie z kulturą łacińską i sztuką barokową.¹ Rodząca się znajomość, wręcz moda na sztukę polską w kręgach dworu carskiego i patriarszego, stały się rzeczą dobrze widzianą, a nawet pożądaną. Na dworze cara Aleksego Michajłowicza (1645-1676), jego syna Fiodora (1676-1682) i carówny Zofii (1682-1689), regentki sprawującej władzę w imieniu małoletnich carewiczów Iwana i Piotra (późniejszego cara Piotra I) ukształtowała się okcydentalistyczna moda o polonofilskim obliczu.²

¹ W tym okresie przesiedlono w głąb Rosji setki ludzi wykształconych, rzemieślników i artystów, pracujących dotąd na rzecz polskich mecenasów sztuki, a także sprowadzono do Moskwy liczne księgi i grafiki. Zob. I. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, Нью Йорк 1955, t. II, s. 247; В. Эйнгорн, *О сношениях малороссийскаго духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича*, ЧОИДР (Чтения в обществе истории и древностей российских), Москва 1893, ks. II, s. 235; P. Lewin, *Dawne polonica literackie w archiwach Moskwy i Leningradu*, „Slavia Orientalis”, 1972, nr 1; Tejże, *Nieznaną poetyką kijowską z XVII wieku*, [w:] *Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich*, Wrocław 1974.

² R. ŁUŻNY, *Literatura polska w Rosji w wieku XVII i XVIII. (Problematyka, stan i potrzeby badań)*, [w:] *O wzajemnych powiązaniach literackich polsko-rosyjskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 39.

Car Aleksy Michajłowicz wzrastał w środowisku ludzi otwartych na naukę i sztukę płynącą z Zachodu.³ Borys Iwanowicz Morozow, który był opiekunem młodocianego cara, mile widział na dworze carskim cudzoziemców; sam interesował się historią, filozofią, teologią i medycyną.⁴ W jego bibliotece znajdowały się dzieła św. Augustyna, Cyryła Aleksandryjskiego, Cycerona, Tacyta. Nowym gustom hołdował inny zaufany cara, naczelnik Orużejnej Pałaty, bojar Bogdan Matwiejewicz Chitrowo.⁵

Okcydentalistyczne i polonofilskie wpływy na dworze moskiewskim nie były dziełem przypadku. Podwaliny pod głębokie zmiany kulturowe zostały położone wysiłkiem pokolenia takich wybitnych postaci jak: Epifaniusz Sławiniecki, Jurij Kryżanicz, Józef Władimirow, Sylwester Miedwiediew, Karion Istomin, Dymitr Tuptało (Rostowski), Symeon Połocki i innych – cudzoziemskich oraz rosyjskich – myślicieli. Intelktualiści ci z pasją i zaangażowaniem zapoznawali społeczeństwo rosyjskie z literaturą łacińską i zachodnioeuropejską, gramatyką, retoryką, poezją, teatrem, nowożytnym malarstwem i muzyką, wreszcie opracowywali podstawy teoretyczne nowej sztuki, zwłaszcza poezji, dramatu, malarstwa i architektury.⁶

2. Kanały dyfuzji kulturowej

Rolę środka transmisyjnego w procesie dyfuzji kulturowej odegrało moskiewskie skupisko zachodnioruskich uczonych (*kniźników*), zwłaszcza przedstawicieli tzw. „uczoności kijowskiej”, czyli ludzi dobrze wykształconych, absolwentów przede wszystkim Kolegium Kijowsko-Mohylańskiego, przeszczepiających zachodnie idee humanistyczne na grunt moskiewski.⁷

---

³ С. В. Лобачев, *Патриарх Никон*, Санкт-Петербург 2003, s. 67.

⁴ Na jego temat pochlebnie wyrażał się zachodnioeuropejski podróżnik Adam Olearius. Zob. А. Олеарий, *Описание путешествия в Московию и через Московию, в Персию и обратно*, Санкт-Петербург 1906, s. 331, 351-352.

⁵ В. К. Трутовский, *Богдан Матвеевич Хитрово и Московская оружейная палата, «Старие Годы»* 1909 г., Июнь – сентябрь.

⁶ В. В. Бычков, *Русская средневековая эстетика XI-XVII века*, Москва 1992, s. 63.

⁷ W połowie XIX wieku M. Bułgakow pisał, iż Piotr I „zamierzając przeobrazić swoje państwo, zebrał do siebie zewsząd godnych współpracowników”, a kolegium kijowsko-mohylańskie „przyniosło mu jako święty dar, najlepszych swoich wychowanków, jakich tylko miało kiedykolwiek.” Trzeba dodać, że proces ten zaczął się w osobie uczonych kijowian: Epifaniasza Sławinieckiego, Symeona Połockiego i in. Zob. М. Булгаков, *История Киевской Академии*, Санкт-Петербург 1843, s. 91; П. П. Пекарский, *Наука и литература при Петре Великом*, Санкт-Петербург 1862, t. 1, s. 5.

Kiedy patriarcha moskiewski Nikon⁸ erygował (1653) na wyspie Wałdaj nowy monaster iworski ściągnął do niego mnichów ukraińskich, m.in. Joakima (późniejszego patriarchę moskiewskiego).⁹ Klasztor iworski zasłynął w Rosji ze „szkoły dla chłopców” i szkoły malarskiej; stanowił kolebkę białorusko-ukraińskiego monastycyzmu w Rosji.¹⁰

Przy udziale zachodnioruskich *kniźników* w połowie XVII wieku zostały wydane w Moskwie ważne dzieła, częściowo poruszające istotne zagadnienia kulturowe: *Кириллова книга* (1644) i *Книга о вере* (1648); były to w zasadzie kompilacje dzieł pisarzy i teologów zachodnioruskich: Stefana Zyzaniego Tustanowskiego (ok. 1570-1605), Zachariasza Kopysteńskiego (ok. 1585-1626 z jego słynną „Palinodią”), „Księgę o jedynej wierze” Wasyla Suraskiego, czy anonimowego *Литовского просветителя*.¹¹ Ożywczy i inspirujący charakter ich poglądów, wpisujących się w ramy nowożytnego światopoglądu estetyczno-artystycznego wraz z jego radością życia, patosem, dydaktyzmem i moralizatorstwem umożliwił przejście od starej, średniowiecznej sztuki ruskiej do nowej (nowożytnej) – europejskiej.¹²

Poważne zmiany zarysowały się na artystycznym gruncie. Do Moskwy zaczęły przenikać, przeważnie przy pomocy grafik,¹³ dzieła zachodnioeu-

⁸ Nikon (Nikita Minow) – ur. 1605 r., pochodził z rodziny mordwińskich chłopów w rejonie Niżnego Nowogrodu; ok. 1626 został przyjęty do stanu duchownego i ożenił się; ok. 1629 wstępuje do klasztoru na wyspach sołowieckich; dzięki poparciu cara szybko awansował: 1646 zostaje mianowany archimandrytą klasztoru nowospaskiego w Moskwie a w 1649 metropolitą Niżnego Nowogrodu; 25 VI 1652 wybrany na patriarchę moskiewskiego; w 1654 rozpoczyna dzieło reform cerkiewnych; dzuma w Moskwie od VI do X; 10 czerwca 1658 publicznie zrzuca z siebie strój patriarszy i opuszcza katedrę w Moskwie i udaje się do klasztoru; w jego sprawie odbył się lokalny sobór w Moskwie w 1660 i kolejny w 1666; 1666 – 1676 na zesłaniu w monasterze fierapontowskim; ułaskawiony przez cara Fiodora Aleksiejewicza, zm. w Jarosławiu podczas powrotu w 1681; pogrzeb odbył się w monasterze woskresieńskim w Moskwie. Nikon sam o sobie mówił: „Ja jestem Rosjanin i syn Rosjanina, ale moja wiara i religia jest grecka”. Zob. Л. П. Руцинский, *Религиозный быт русских по сведениям иностранных писателей XVI и XVII веков*, Москва 1874, s. 465.

⁹ А. П. Барсуков, *Всероссийский патриарх Иоаким Савелов*, „Чтения в обществе истории и древностей российских”, Санкт-Петербург 1891, cz. 83, s. 7.

¹⁰ І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, Нью Йорк 1955, т. II, s. 253.

¹¹ Por. H. P. Niess, *Kirche in Russland zwischen Tradition und Glaube? Eine Untersuchung der Kirillova kniga und der Kniga o vere aus der 1. Haelfte des 17. Jahrhunderts*, Goettingen 1977.

¹² В. К. Былинин, В. А. Грихин, Симеон Полоцкий и Симон Ушаков: К проблеме эстетики русского барокко, [w:] *Барокко в славянских культурах*, Москва 1982, s. 191.

¹³ Zob. М. Алексеева, *Жанр конклюдий в русском искусстве конца XVII – начала XVIII в.*, [w:] *Русское искусство барокко. Материалы и исследования*, Москва 1977, s. 19 – 20; Тејџе, *Торговля гравюрами в Москве и контроль за ней в конце XVII – XVIII в.*, [w:] *На-*

ropejskich malarzy, które służyły najlepszym moskiewskim ikonopisom za niedościgłe wzory: „Oko biegło ku mistrzowskim rysunkom, ku prawidłowemu rozlokowaniu postaci, ku artystycznie traktowanej draperii szat.”¹⁴ Kryzys światopoglądu i sztuki średniowiecznej prowadził do intensywnego poszukiwania nowych form i środków artystycznego wyrazu w dotychczasowej przestrzeni kulturowej.¹⁵ Jeśli starzy malarze ikon za źródło poznania i inspiracji malarskiej uważali wyłącznie dzieła starszych mistrzów, *Ustaw cerkiewny* (prawo wewnątrzcerkiewne) i *podlinniki* (tj. podręczniki malarstwa właściwe dla tradycji bizantyńsko-ruskiej), to nowi teoretycy i praktycy sztuki za źródło poznania świata duchowego przyjmowali – na równorzędnych zasadach – piękno natury odbierane z autopsji i grafik zachodnich dzieł, posługując się elementami realizmu poznawczego renesansu skojarzonymi z manierystycznym konceptualizmem i ekspresją baroku.¹⁶ Nowa generacja artystów, najpierw zachodnioruskich, a potem wielkoruskich (rosyjskich), jak niegdyś artyści Odrodzenia, zapragnęła pouczać (*docere*), oraz, tak jak manieryści i barokiści, zadziwiać odbiorcę i sprawiać mu duchową radość i przyjemność (*delectare*).¹⁷

3. Sytuacja kulturowa Rosji

Omawiane zjawiska kulturowe miały ścisły związek tak z ogólnymi przemianami historycznymi i kulturowymi, jak i z konkretnymi reformami

родная гравюра и фольклор в России XVII-XIX вв. (к 150-летию со дня рождения Д. А. Ровинского), Москва 1976, s. 149. Por. Д. А. Ровинский, *Подробный словарь русских гравированных портретов*, Санкт-Петербург 1889; И. И. Леман, *Гравюра и литография*, [w:] *Очерки истории и техники*, Санкт-Петербург 1913; К. Губер, *Иезуиты*, Санкт-Петербург 1898, s. 244.

¹⁴ Л. Н. Майков, *Очерки из истории русской литературы XVII и XVIII столетий*, Санкт-Петербург 1889, s. 137. Najpopularniejszym w tym czasie zachodnim wzornikiem dla malarzy moskiewskich była słynna *Biblia Piscatora*. Zob. W. Deluga, *Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej*, Kraków 2003, s. 99. O eksporcie wydań *Biblii Piscatora* do Rosji pisze: А. В. Гамлицкий, *Библия Пискатора, ее издания и иконографические источники*, „ФЧ” (Филевские чтения), Москва 1995, s. 19-22.

¹⁵ В. В. Бычков, *Русская...*, dz. cyt., s. 52.

¹⁶ Por. В. В. Бычков, *Русская...*, dz. cyt., s. 62. Sztuka rosyjska nie знаła renesansu. Można mówić natomiast o pewnych elementach manieryzmu w sztuce rosyjskiej w pierwszej połowie XVII wieku. В. В. Бычков (red.), *Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI – XVII века*, Москва 1996, s. 306. Próby periodyzacji sztuki XVII w.: Г. К. Вагнер, *Проблема жанров в древнерусском искусстве*, Москва 1974; Tenże, *Канон и стиль в древнерусском искусстве*, Москва 1987.

¹⁷ Dodajmy, że Rosja przez wieki izolowana od Europy Zachodniej w zasadzie nie miała szans na asymilację czystej kultury renesansu; namiastką renesansu stał się barok i oświecenie.

podejmowanymi przez władze cerkiewne i państwowe.¹⁸ Samoświadomość Moskwy, jako „Trzeciego Rzymu”¹⁹ – spadkobierczyni potęgi i dziedzictwa prawosławnego Bizancjum spotkała się ze samoświadomością Moskwy – stolicy krzepnącego prawosławnego państwa z ambicjami europejskimi, w którym krzyżowały się różne procesy i zjawiska.²⁰ B. A. Łarin, oceniając sytuację kulturową, zwłaszcza pod względem językowym, zauważył, że mowa, którą się w Moskwie posługiowano w II połowie XVII wieku „była bardzo pstra i różnorodna... Istniały tam, mieszając się, krzyżując, oddalając się od siebie różne dialekty (dzielnicowe, miejskie i klasowe) i liczne, różnorodne języki ludów wschodnich i zachodnich”,²¹ co prowadziło do rozkładu systemu języka cerkiewno-słowiańskiego i wzmacniało wpływ języków zachodnioruskich (ukraińskiego i białoruskiego) oraz zachodnio-

¹⁸ Zob. Ю. Н. Дмитриев, *Теория искусства и взгляды на искусство в письменности древней Руси*, ГОДРЛ (Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН в Ленинграде), t. IX, Moskwa 1953, s. 97-116. A. H. Робинсон, *Борьба идей в русской литературе XVII века*, Moskwa 1974, s. 287.

¹⁹ *Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, przekł. R. Łużny, Kraków 1995, s. 171. Zob. na temat tej idei: I. Мірчук, *Історично-ідеологічні основи теорії III Риму*, Мюнхен 1954; Н. В. Синицина, *Учреждение Патриаршества и «Третий Рим»*, [w:] *IV Centenario dell'Instituzione del Patriarcato in Russia (Relazioni della Conferenza Internazionale dedicata al. IV Centenario dell'Instituzione del Patriarcato in Russia, Mosca 5-6 febbraio 1989)*, Roma 1990, s. 74-75; Н. Полонська-Василенко, *Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX сторіч*, Мюнхен 1952, s. 10; Макарий (Булгаков) митрополит, *Исторія Русской Церкви* t. 10, Санкт-Петербург 1879, (репринт: Москва 1995), s. 482. W 1589 r. została udzielona przez patriarchę konstantynopolińskiego Jeremiasza zgoda na założenie patriarchy moskiewskiego, co – jak pokazał czas – stało się początkiem końca niezależności metropolii kijowskiej. Zob. K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska*, Warszawa 1934, s. 259-260. Na marginesie warto dodać, że nie znalazły, niestety, w środowisku zachodnioruskim wystarczającego zrozumienia zabiegi (m.in. kurii rzymskiej) przeniesienia patriarchy konstantynopolińskiego do Wilna lub Lwowa w związku z wygnaniem z Turcji patriarchy konstantynopolińskiego Jeremiasza II. Zob. АЮЗР (Архив юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов), Санкт-Петербург 1863-1889, t. III, nr 147.

²⁰ W tym czasie żywił rodzimego języka białoruskiego i ukraińskiego w połączeniu z wpływem polskich retoryk, poetyk i homiletycznych traktatów (najbardziej popularne z nich to „Kazania przygodne” Piotra Skargi, „Kazania na niedziele i święta doroczne” Fabiana Birkowskiego i szczególnie – *Ключ разумения* Joannicjusza Galatowskiego) sprzyjały przenikaniu do rosyjskich tekstów literackich osobliwych idiomów, ukrainizmów, białorusyzmów, polonizmów, greczyzmów itd. Semantyka, syntaktyka, frazeologia, retoryczne figury gramatyki łacińskiej mieszały się z cerkiewno-słowiańską leksyką i syntaktyką. Zob. Л. О. Андриенко, *Языковая личность Симеона Полоцкого*, [w:] *Сімяон Полацкі: светапогляд, грамадска-палітычная і літаратурная дзейнасць (матэрыялы II Міжнароднай навуковай канферэнцыі 18-19 лістапада 2004 г.)*, Полацк 2005, s. 8.

europijskich (łacińskiego i polskiego).²² Sytuacja językowa dobrze charakteryzuje niezwykle złożoną i dynamiczną sytuację kulturową. Moskwa stopniowo, nie bez oporów i trudności, odrzucała gorset kulturowego izolacjonizmu i przyswajała sobie nowe wzorce artystyczne płynące obficie z Zachodu.²³

W związku z różnorodnością językową oraz otwarciem kulturowym Moskwy na świat w kręgach dworu carskiego i patriarszego został podniesiony postulat powrotu do greckich źródeł rosyjskiej tradycji cerkiewnej, skorygowania ksiąg liturgicznych i teologicznych. W wielkoruskich księgach liturgicznych i kulcie w ciągu stuleci nawarstwiło się wiele błędów i nieścisłości wynikających z niestarannego przepisywania tekstów, wprowadzania lokalnych innowacji obrzędowych oraz innych uchybień i zaniedbań.²⁴ W latach 1648-1649 zostali przez cara zaproszeni do Rosji znawcy języka greckiego (przede wszystkim absolwenci Kolegium Kijowsko-Mohylańskiego) celem dokonania gruntownej korekty ksiąg cerkiewnych i przetłumaczenia nowych (z greki i łaciny, zarówno cerkiewnych, jak i świeckich).²⁵ Wielką rolę odegrała działalność translatorska uczonego mnicha kijowskiego, Epifanusza Sławinieckiego²⁶ oraz jego pomoc-

²¹ Cyt. za B. В. Виноградов, *Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX веков*, Moskwa 1972, s. 53.

²² Л. О. Андриенко, *Языковая...*, dz. cyt., s. 7.

²³ Zob. J. Lotman, B. Uspienski, *Rola modeli dualnych w dynamice kultury rosyjskiej (do końca XVIII w.)*, [w:] *Semiotyka dziejów Rosji*, przekł. B. Żyłko, Łódź 1993, s. 19.

²⁴ Od czasu chrztu Rusi drogi rozwoju teologii i liturgii greckiej oraz moskiewskiej rozeszły się. Tak na przykład *dwojepierstije* (a w rozumieniu starowierów *piatipierstije*) zostało teraz zastąpione wprowadzonym w końcu XII wieku w Bizancjum *trojepierstijem*; został poprawiony 2 i 8 człon wyznania wiary, a także zmieniono liczne obrzędy liturgiczne. Zob. B. В. Бычков, *Эстетика в России XVII века*, Moskwa 1989, s. 16.

²⁵ Na konieczność sprowadzenia specjalistów z zagranicy wskazują m.in. doniesienia podróżnika po Rosji, A. Oleariusa, który zanotował: „W szkołach uczą się czytać i pisać tylko po swojemu, a co najwyżej w języku cerkiewno-słowiańskim (...); ale ani jeden Rosjanin – obojętnie stanu duchownego czy świeckiego, wysokiego czy niskiego – ani słowa nie rozumie po grecku ani łacinie”. Cyt. za: С. В. Лобачев, *Патриарх Никон*, Санкт-Петербург 2003, s. 34; Пор. Н. В. Рождественский, *К истории борьбы с церковными беспорядками, отголосками язычества и пороками в русском быте XVII в.*, [w:] ЧОИДР, 1902, t. 2, IV, s. 18-22; ААЭ (*Акты археографической экспедиции*), t. 3, s. 401-405; РГАДА (*Российский государственный архив древних актов в Москве*), *Малороссийские дела*, 1655, Ф. 124, к. 3.

²⁶ Макарий (Булгаков) митрополит, *История Русской Церкви*, t. 10, Санкт-Петербург 1879, (репринт: Moskwa 1995), s. 493.

nika, Arseniusza Satanowskiego.²⁷ Wpływowym protektorem mnichów-humanistów był bojar F. M. Rtiszczew (1625-1673), jeden z pierwszych w Rosji świeckich koryfeuszy kultury zachodniej i mecenasów sztuki.²⁸

4. Działania reformatorskie Nikona

Działania reformatorskie na polu cerkiewnym, w tym dotyczącym sztuki ikonowej, należy wiązać nie tylko z carem Aleksym Michajłowiczem, ale z – zyskującym coraz większe wpływy na dworze – patriarchą moskiewskim Nikonem. Świadomość wspomnianych zniekształceń w liturgii każały spojrzeć krytycznie patriarsze na moskiewską liturgię, księgi i ikonopisarstwo.²⁹ Nikon postanowił przez pryzmat ówczesnej nauki greckiej i kijowskiej zrewidować i na nowo potwierdzić niezmienną wartość tradycji prawosławnej, w tym piśmiennictwa i sztuki ikonowej oraz podjąć naprawę złego malarstwa ikonowego (tzw. *плошия*) opierając się na doktrynalnych uchwałach słynnego Soboru Stu Rozdziałów (*Stogławu*) z 1551 roku, który podjął problemy liturgii i ikonopisarstwa na szeroką skalę, a owocem jego obrad były uchwały o charakterze polemiczno-normatywnym

²⁷ С. А. Кисиль, *Об участии воспитанников Киево-Могилянської академії в русско-українском співробітництві в області освіти в другій половині XVII – першій чверті XVIII ст.*, [w:] *Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів*, (ред.) В. М. Русанівський, Київ 1988, s. 16. E. Sławiniecki prowadził w Moskwie działalność dydaktyczną, był m.in. rektorem założonej przez siebie (1658) szkoły greko-łacińskiej przy klasztorze czudowskim. W tej szkole, a później w kolegium kijowsko-mohylańskim zdobywał wiedzę Karion Istomin, a także umiłowany uczeń Epifaniasza – Eufemiusz Czudowski. Zob. І. Власовський, *Напис історії Української Православної Церкви*, Нью Йорк 1955, т. II, s. 251.

²⁸ Zob. Ф. М. Ртищев, *Житие*, «Древняя Российская Вивлиофика», Москва 1973, s. 400. W ślad za Sławinieckim i Satanowskim przybyło do Moskwy wielu sławnych uczonych Kijowian, m.in. Symeon Połocki (1629-1680), Dymitr Tuptało (Rostowski) (1651-1709) i Stefan Jaworski (1658-1722). W. N. Tatiszczew niezwykle wysoko oceniał działalność ukraińskich intelektualistów. Zob. В. Н. Татищев, *Разговор двух приятелей о пользе науки в училищах*, [w:] *Избранные сочинения*, Ленинград 1979, s. 110. Ta tworząca się elita intelektualna Moskwy pozwoliła na utworzenie w niedalekiej przyszłości pierwszej w Rosji wyższej uczelni, Akademii Słowiano-Greko-Łacińskiej, dla której statut opracował wychoźca z Polski, Symeon Połocki. Zob. С. И. Смирнов, *История московской славяно-греко-латинской академии*, Москва 1855, s. 80.

²⁹ Zob. Макарий, *История Русской Церкви*, Санкт-Петербург 1868-1883, т. XII, s. 280; Е. С. Овчинникова, *Иосиф Владимиров. Трактат об искусстве*, Москва 1964, s. 42; А. Н. Робинсон, *Борьба идей...*, dz. cyt., s. 309.

w związku z błędami, jakie pojawiły się w XVI wieku w moskiewskim ikonopisarstwie.³⁰

Nikon oprócz tego prowadził mecenat artystyczny oraz zakrojoną na szeroką skalę działalność budowlaną dążąc do włączenia do liturgii moskiewskiej elementów bogatego ceremoniału i przepychu.³¹ Wielką sławę uzyskał wzniesiony przez Nikona monaster woskresieński, tzw. *Новый Иерусалим*; w zamierzeniu Nikona miał być repliką świątyni Grobu Pańskiego w Jerozolimie na podstawie planów sprowadzonych z Palestyny.³²

Działania reformatorskie patriarchy Nikona były próbą przeciwdziałania postępującemu rozkładowi podstaw bizantyńsko-ruskiej kultury średnio-wiecznej.³³ Polegały na rewizji i unifikacji kultu, sztuki i literatury liturgicznej, powrotu do źródeł i wzorców greckich (w założeniu), w praktyce zachodnioruskich. Na płaszczyźnie artystycznej działania Nikona były skierowane m.in. przeciwko ośrodkom ludowego malarstwa ikonowego.³⁴ Paradoksalnie jednak, nie stara, ale nowa sztuka, przyjmująca wzory zachodnie, otrzymała duże wsparcie od patriarchy.³⁵ Patriarcha, wojujący grekofil, niekonsekwentny w swoich poglądach na sztukę, skłonny był zamawiać – na wzór zachodnich grafik (tzw. „konkluzji”, „tez”)³⁶ – ikony symboliczne, sprzeczne z tradycją prawosławną.³⁷ Te dzieła były wykonywane w obcych ikonie sposobach malarskich, na płótnie, w technice olejnej.³⁸ Co więcej, gwałtowne działania Nikona w Tygodniu Ortodoksji wymierzone przeciw „nowomodnym” ikonom, polegające na spektakularnym rozbijaniu ikon malowanych z naru-

³⁰ Sobór wyraźnie zaznaczał (w rozdziale 27), że „święte reguły zakazują niepoprawnych ksiąg do cerkwi wnosić, ani podług nich śpiewać”, Zob. *Столпав*, Санкт-Петербург 1863, s. 95 (rozdział 27).

³¹ *Материалы для истории раскола за первые время его существования*, Москва 1874-1890, t. VII, 7, s. 98-99

³² A. B. Карташев, *Очерки по истории Русской церкви*, t. II, Париж 1959, s. 141.

³³ Zob. B. B. Бычков (red.), *Художественно-эстетическая...*, dz. cyt., s. 307, 309.

³⁴ A. H. Робинсон, *Борьба идей ...*, dz. cyt., s. 309.

³⁵ Znany jest incydent z 11 marca 1653 roku, kiedy Nikon kazał spalić na terenie swojego pałacu niemieckie ubiory, peruki, szpady itp.

³⁶ Пор. М. А. Алексеева, *Жанр конклюдий в русском искусстве конца XVII – начала XVIII в.*, [w:] *Русское искусство - барокко. Материалы и исследования*, Москва 1977, s. 10, 21.

³⁷ Jako czołowy przykład niekonsekwencji Nikona w jego poglądach estetycznych, podaje się, zamawianie przezeń swoich portretów. Najnowsze badania – zdaniem B. Dąb-Kalinowskiej – nie potwierdzają tego faktu; zachowane obrazy z portretem Nikona powstały już po jego depozycji z katedry patriarchalnej. Zob. D. Dąb – Kalinowska, *Міędzy Bizancjum a Zachodem. Ikony rosyjskie XVII-XIX wieku*, Warszawa 1990, s. 14.

³⁸ В. Г. Брюсова, *Русская живопись 17 века*, Москва 1984, s. 34.

szeniem kanonu, nie zniechęciły działających w Rosji w połowie XVII wieku malarzy okcydentalistów (*zapadników*).³⁹ Tak to widział i oceniał słynny przywódca starowierów, protopop Awwakum, który oskarżał patriarchę o przychylność dla wpływów zachodnich. Awwakum w zakresie sztuki ikonowej krytykował Nikona za to, że pozwalał malować postaci na ikonach w zachodniej manierze realistycznej wbrew zasadom cerkiewnym, które nie pozwalały na malowanie „z żywego modelu”, czyli z natury.⁴⁰ W niejednoznacznej postawie Nikona ujawniała się więc nuta okcydentalizmu skrywanego pod sztandarami sztuki „greckiej”.⁴¹

W rezultacie poprawiona przez Nikona liturgia wzbudziła gwałtowny sprzeciw starowierów i została przez nich odrzucona jako „nowa wiara”.⁴² Innowacje liturgiczne, wystawność i przepych kultu nikonianckiego stały się wręcz dla przedstawicieli raskołu spełnieniem proroctwa Apokalipsy i potwierdzeniem przyjścia Antychrysta na świat.⁴³ Do Nikona raskolnicy odnosili wprost słowa św. Cyryla: „Antychryst zacznie budować grody i świątynie z marmurów, świetnością i bogactwem zwodzące”.⁴⁴

³⁹ Н. Ф. Каптерев, *Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович*, t. 1, Сергеев Посад 1909, s. 152. Wydarzenia te opisał także Paweł z Aleppo. Zob. *Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сином архидиаконом Павлом Алеппским*, Москва 1898, s. 137. W sprawie grabionych ikon zob. F. Kämpfer, *Verhöre über das Entfernen von Ikonen aus der Kirchen. Ein Vorgang aus Moskau des Jahres 1657*, [w:] *Unser ganzes Leben Christus unserm Gott überantworten. Studien zur ostkirchlichen Spiritualität. Fairy von Lilienfeld zum 65. Geburtstag*, Göttingen 1982, s. 295 – 302.

⁴⁰ Awwakum oskarżał Nikona: «А все то кобель борзой Никон, враг, умыслил, будто живья писать, устрояет все по-фряжскому, сиречь по-немецкому. Якоже фрязи пишут образ благовещения Пресвятыя Богородицы, чреватую, брюхо на колени висит – во мгновения ока Христос совершен во чреве обретяся!». Zob. *Житие протопопа Авакума им самим написанное. И другие его сочинения*, (red.) Н. К. Гудзий, Москва 1960, s. 135. Z drugiej strony, m.in. na podstawie relacji Pawła z Aleppo, można wysnuć wnioski o zbieżności poglądów Nikona i Awwakuma na temat cudzoziemskiego malowania ikon. Zob. Ю. Н. Дмитриев, И. Е. Данилова, *Семнадцатый век и его культура*, [w:] *История русского искусства*, t. 4, Москва 1959, s. 54; por. *Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сином архидиаконом Павлом Алеппским*, Москва 1898, s. 134.

⁴¹ Świadectwem gustów Nikona są np. resztki malowideł z monasteru nowojerozolimskiego, ufundowanego przez patriarchę. Znajdują się dziś w moskiewskim Muzeum im. A. Rublowa, np. syg. nr ВП 176, ВП 177, КП 646.

⁴² Należy przypomnieć w tym miejscu, że zachodnią (w tym nawet kijowską) literaturę uważano w Moskwie za heretycką. Zob. С. Ф. Платонов, *Москва и Запад в XVI – XVII веках*, Ленинград 1925, s. 67.

⁴³ В. В. Бычков, *Эстетика...*, dz. cyt., s. 20, 21; Tenże (red.), *Художественно-эстетическая...*, dz. cyt., s. 310.

⁴⁴ *Материалы для истории раскола...*, dz. cyt., s. 377.

5. Postanowienia soborów 1666-67

Do problemów pojawiających się w kulturze rosyjskiej połowy stulecia oprócz Nikona odniosły się też wielkie sobory moskiewskie 1666 – 1667, zwołane w celu zdemaskowania i potępienia przywódców rozłamu w Cerkwi (raskołu).⁴⁵ Na obrady w celu obrony stanowiska oficjalnej Cerkwi przeciw raskolnikom zostali zaproszeni patriarchowie wschodni (w listopadzie 1667 roku przybyli patriarchowie: Paisjusz z Aleksandrii i Makary z Antiochii); czynny udział w soborze wziął metropolita Gazy Paisjusz Ligarid, a także jego sekretarz i współpracownik, hieromonach Symeon Połocki.

Dnia 7 maja 1666 roku sobór zlecił przygotować i wydać drukiem dokument będący odpowiedzią przeciwko „oszczerstwom i kłamstwom” raskolników.⁴⁶ Był to obszerny traktat teologiczno-polemiczny zatytułowany „Pastorał rządzenia” (*Жезл правления*),⁴⁷ napisany przez Symeona Połockiego.⁴⁸ W soborowych uchwałach streszczonych w księdze Połockiego dostrzegamy zarówno dążenie do rozprawienia się z przeciwnikami reform, jak i surowe potępienie powszechnej ignorancji.⁴⁹ Sobór z jednej strony formalnie zdeponował z tronu patriarszego Nikona, który popadł w otwarty konflikt z carem, z drugiej obłożył klątwą przeciwników reform nikonianiskich.⁵⁰

Na soborze moskiewskim zwolennicy nowej sztuki, orientującej się na wierne, „dokumentalne” odtwarzanie widzialnych form i realnie zachodzących zjawisk, poddali krytyce symboliczno-alegoryczną manierę ikonopisarską.⁵¹ Ten punkt widzenia podjął sobór, w którego uchwałach zawarty został zakaz wyobrażania Sabaotha (Boga Ojca) w postaci ludzkiej (*в нелепых и не приличных видениях*), ponieważ – jak biblijnie argumentowano – „Boga nikt i nigdzie nie widział” w postaci cielesnej.⁵² Z tych

⁴⁵ Н. К. Гудзий (red.), *Житие...*, dz. cyt., s. 465.

⁴⁶ Л. Н. Майков, *Очерки...*, dz. cyt., s. 26.

⁴⁷ S. Połocki, *Жезл правления*, karta tytułowa; por. *Соборное деяние 1666 года в Дополнениях к актам историческим*, t. IV; Л. Н. Майков, *Очерки...*, dz. cyt., s. 27.

⁴⁸ Макарий (Булгаков) митрополит, *История...*, dz. cyt., s. 427.

⁴⁹ Zob. *Описание рукописей Московской синодальной библиотеки*, II, 3, s. 210-220 i s. 835-841.

⁵⁰ [S. Połocki], *Деяния московских соборов 1666 и 1667 гг.*, Москва 1893, s. 4.

⁵¹ В. В. Бычков, *Русская...*, dz. cyt., s. 593.

⁵² O kompromisji „Ojcostwo” pisała m.in.: Л. С. Ректовская, *О появлении и развитии композиции «Отечество» в русском искусстве XIV-XVI веков*, [w:] *Древнерусское искусство XV-начала XVI веков*, Москва 1963, s. 235-262. Ów zakaz stanowił rekapitulację dyskusji teologicznej, która trwała od Stogławu. Sobór moskiewski 1666-1667 powtórzył roz-

samych racji sobór zabronił malować tzw. Trójcę Nowotestamentalną (*Господа Саваофа (сиречь Отца) с брадою седа, и единароднаго Сына во чреве его, писати на иконах и голубь между ними, зело не лепо, и не прилично есть*),⁵³ zawierającą postaci figuralne Boga Ojca, Syna Bożego przed Wcieleniem i Ducha Świętego jako gołębicę, kompozycję popularną w społeczeństwie rosyjskim w związku z XVI-wiecznymi herezjami antytrynitarnymi. W kwestii „Trójcy Nowotestamentalnej”, której samoistny byt rozpoczął się od ikony Czterodzielnej z soboru błagowieszczańskiego w Moskwie, wykonanej przez pskowskich ikonopisów na zamówienie metropolity Makarego, sytuacja była o tyle skomplikowana, że nie traktowano jej jako obcej naleciałości (mimo sprzeciwów diaka Wiskowatego i Zenobiusza Otieńskiego sformułowanych już w XVI wieku) z powodu stosunkowo już długiego czasu funkcjonowania jej w życiu cerkiewnym; ostatecznie dzięki zabiegom Symeona Połockiego uznano na soborze ten typ przedstawień za „niedorzeczny” i bezpodstawny.⁵⁴ Tylko Chrystusa, dzięki przyjęciu przez Niego ludzkiej natury, można – uchwalono – malować w postaci człowieczej, natomiast malowanie Boga Ojca pozostaje „niedorzecznym mędrkowaniem” i jest zabronione – ustalił sobór.⁵⁵

* * *

Z historycznego punktu widzenia w ostatnim etapie kultury rosyjskiego średniowiecza nieocenioną rolę odegrały humanistyczne idee, zarówno intelektualne, jak i artystyczne, obficie spływające do Moskwy w połowie XVII wieku z Zachodu. Moskiewska działalność kijowskich uczonych stanowiła pierwsze, tak bliskie i owocne, spotkanie Moskwy z Zachodem; skutkowało ono fascynacją prawosławnych elit moskiewskich kulturą zachodnioeuropejską, i w konsekwencji, doprowadziło do głębokiej dyfuzji kulturowej.⁵⁶ W konsekwencji sztuka rosyjska uwolniwszy się z kajdan kse-

---

strzygnięcia wcześniejszych soborów w tym względzie. Zob. O. E. Победова, *Московская школа живописи при Иване IV. Работы в Московском Кремле 40-х – 70-х годов XVI в.*, Москва 1972, s. 40-57. O stosunku teologii zachodniej do tego zjawiska zob. W. Schöne, *Die Bildgeschichte im Abendland mit Beiträgen von W. Schöne Kollwitz und H. Fr. von Campenhausen*, Wilten – Berlin, 1957, s. 19-54.

⁵³ [S. Połocki], *Деяния...*, dz. cyt., s. 22.

⁵⁴ Ikonę Czterodzielną omawia m.in. B. Dąb-Kalinowska, *Ikony i obrazy*, Warszawa 2000, s. 162 – 169.

⁵⁵ [S. Połocki], *Деяния...*, dz. cyt., s. 22, 32; Por. Н. Покровский, *Очерки памятников христианской иконографии и искусства*, Санкт-Петербург 1900, s. 364-366.

⁵⁶ С. Ф. Платонов, *Москва и Запад в XVI-XVII веках*, Ленинград 1925, s. 67, Б. Корчмарик, *Духові впливи Києва на Московщину в добу гетманської України*, Львів 1993, s. 33.

nofobii i izolacjonizmu, uczyniła pierwsze próby twórczego zespolenia nabytej wiedzy teoretycznej z nowoczesną praktyką artystyczną.⁵⁷ Penetracja zachodnich wpływów w kulturze rosyjskiej, chociaż wzbudzała – i nadal wzbudza – opory kręgów konserwatywnych w Cerkwi, to w ostatecznym rozrachunku doprowadziła nie tylko do istotnych i pozytywnych reform cerkiewnych, ale – co istotne z punktu widzenia procesu kulturowego i artystycznego – do znaczącego rozwoju rosyjskiego drukarstwa,⁵⁸ oświaty i sztuki.⁵⁹

---

⁵⁷ R. Łużny (opr.), *Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, Kraków 1995, s. 179. М. Н. Тихомиров, *Исторические связи русского народа с южными славянами*, «Славянский сборник», Москва 1947, s. 196; G. Fletcher, *Of the Russe Common Wealth*, London 1591, s. 86. Warto nadmienić, że poza Rzeczpospolitą i Bałkanami naturalnym oknem Państwa Moskiewskiego na sztukę zachodnią były też ziemie nadbałtyckie (Inflanty i Estonia), gdzie dominowało niemieckie mieszczaństwo luterzańskie. Rozwinięte jeszcze w okresie hanzeatyckim kontakty z Nowogrodem i Pskowem sprzyjały wymianie kulturowej. Jedną z ważnych przeszkód w zacieśnieniu tych kontaktów stało się ikonoburstwo protestanckie oraz model nadbałtyckiej cywilizacji miejskiej, opartej na wzorach niemieckich. Kult obrazów w prawosławiu był dla „racjonalistycznie” nastawionych elit kupieckich krajów nadbałtyckich czymś urągającym ich rozumowi. Por. S. Michalski, *Protestanci a sztuka. Spór o obrazy w Europie nowożytnej*, Warszawa 1989, s. 147.

⁵⁸ W 1646 wydano w Moskwie 12 tytułów książek, w 1647 – 17, 1648 – 9, 1649 – 12. Zob. C. B. Лобачев, *Патриарх Никон*, Санкт-Петербург 2003, s. 36; Por. też: A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski (oprac.), *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 6: Małopolska – Ziemia Ruskie, Wrocław 1960.

⁵⁹ Według obliczeń A. I. Sobolewskiego w Rosji w XVII wieku 70 % duchowieństwa, 75 % kupców, nie mniej niż 20% mieszczan i nie mniej niż 15 % chłopów umiało czytać i pisać. Zob. А. И. Соболевский, *Образованность Московской Руси XV – XVII вв.*, Санкт-Петербург 1892, s. 6-11. C. Ginsburg, *The Cheese and the Worms. The Cosmos of a sixteenth-century miller*, Penguin books 1982, s. 56-60.

**REFORMS IN RUSSIAN ORTHODOX CHURCH
IN THE MIDDLE OF 17TH CENTURY IN
BACKGROUND OF ARTISTIC AND CULTURE
PROCESSES**

SUMMARY

In the middle of the 17th century some important changes to Russian culture occurred, which are connected with reforms, in the Orthodox Church, carried by Patriarch Nikon. Other processes, related to the opening of Russian culture to the influences from the West, also contributed to this shift, yet they are not so widely known. From historical point of view, in the last stage of Russian medieval culture, the humanistic – intellectual and artistic – ideas played the invaluable role. They were pouring to Moscow from the West, especially via Kiev. Activities of thinkers and culture activists, who settled down in Moscow, made the first, so close and fruitful, meeting between Russia and the West. The reason for this was the Russian Elite's fascination of the Western culture, which, therefore, triggered the deep cultural diffusion. Russian culture, being released from xenophobia and isolation, made her first attempts to creative relation between acquiring theoretical knowledge and the modern artistic practice. The reforms of the Orthodox Church and western influences' penetration in the Russian culture, though stirring up much resistance in conservative Orthodox Church's circles, eventually drove to significant cultural development of Russian printing, education and art.